

ТҮРКІТАНУ
ТЮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY

УДК 378. 245 Н 23

Нарзуллаева С.Б.,* Eftal Şükrü Batmaz

магистр, оқытушы Ә.Мусин атындағы Балқаш гуманитарлы-техникалық колледжі
Балқаш, Қазақстан

PhD, доктор, Анкара университеті. Анкара, Түркия

АРАМЕЙ ЖАЗУЫ – КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗУЫ

Автор корреспондент: sarvirux@bk.ru

Түйін. Ғылымы жұмыс арамей жазуының келіп шығу тарихын талдау, анықтау мақсатында жазылған. Жұмыста жазудың пайда болуы туралы ғылыми зерттеулер көрсетілген және деректер келтірілген. Сонымен бірге руналық жазудың пайда болуына арамей жазуының әсері және осы мәселеде ғалымдардың пікірлеріне тұжырым жасалды. Арамей жазуы ежелгі тайпалардың жазу мәдениетінің қалыптасуына негіз болды. Арамей жазуының қалдырған ескерткіштердің маңыздылығы көрсетілді. Арамей жазуы Жерорта теңізінің жағалауындағы ежелгі тайпалары арқылы кең тарауы жәнәймағы анықталды. Арамей жазуын номадтар және сол кезеңдегі Қазақстан жерінде өмір сүрген тайпалар, тайпалық одақтары және арамей жазуының бір тармағы болғасоғды тілін Соғды мемлекеті халықтары пайдаланды. Жұмыста Л.Гумилевтың, В.В Бартольд, В. Томсонның арамей жазуын зерттеп барысында жазып қалтырған деректері талданды.

Жұмыстың арамей жазуының пайда болуын және таралу аймағын, сонымен қатар арамей жазуының ежелгі ғасырда маңыздылығы көрсетілген. Арамей жазуының бөліну, тармақтары мен бұтақтары келтірілген.

Кілт сөздер: финикия жазуы, арамей жазуы, руналық жазу, парсы - арамей, еврей квадратты, наветей, пальмир, эстрангель, манихей алфавиты, номад халқы.

Кіріспе. Тарих жазба тіл арқылы қалыптасады. Адам білімді, тарихты көптеген жазып қалдырылған деректерді оқу және тарихта жазылған күнделіктегі маңызды деректерді талдау арқылы үйренеді. Адам қоғамындағы әрбір тарихи құбылыстарды, саяси жағдайларды жазып алатын және тарихқа енгізетін ол - жазба тіл. Адам пайда болғаннан осы күнге дейінгі болған тарих және мәдени құбылыстар, өнер және әдебиет саласындағы жетістіктер, ғылым мен техниканың қалыптасуы мен дамуы туралы толық ақпарат алатын және оны келешек ұрпақ бойына сіңіретін, тарихымызды сақтайтын ол - жазба тіл, жазылған дерек

Сан ғасырлар бойы әрбір кезеңдегі жетістіктер, әр дәуірдегі құбылыстар, қазіргі біздің замандағы қалыптасқан рухани дүниелерді, біздің рухани мәдениетімізді келешек ұрпаққа мұра етіп қалдыратын ол - жазу, жазба дерек[1, 7 б.]

Ғалымдар әріптер арқылы оқылатын дыбыс жүйе жазуларының шыққан уақытын б.з.б. 2 мыңжылдық деп болжайды. Бірақ зертеу жұмыстары көне арамей жазуының пайда болғанына 6 мыңға жуық жыл болғанын анықтай келе, бұл пікірді теріске шығарды[2, 83 б.].

Дыбыстық жазудың ең көне түрі-финикия, арамей және араб жазуы[1, 10б.]. Соның ішінде арамей жазуы - б.з.б. мыңжылдықтардың басында финикия жазуы негізінде пайда болып, арамей арқылы кең қолданылған көне жазу түрі. Арамей жазуының негізін салушы арамей халқы. Арамейлер - түркі тегі Арабиядан шыққан семит тайпалары, олар б.з.б. 2 мыңжылдықтың II жартысында Арабия шөліндегі бастапқы мекендерін тастап, Орталық Месопатамияға көшіп келген. Ассирия патшасы Пиглатпаласардың I жазуында «араму» сөзін алғаш рет қашаған.

Негізгі бөлім. Арамейлер б.з.б. XI ғасыр ортасында Вавилон мемлекетінің әлсіздігін пайдаланып, бірнеше қалаларын басып алып, отыршылықпен айналысқан. Ассирияның солтүстік-шығысында бірнеше дербес мемлекет құрған. Арамейлер бізге б.з.б. IX-УІІ ғғ. ежелгі ескерткіштерді мұра етіп қалдырды.

Арамей жазуы толық дауыссыз дыбыстардан қалыптасқан. Бірақ оқу кезінде әрбір дауыссыз дыбыстан соң дауысты дыбыста айтылады. Жазылу жүйесі ерекше болып келеді. Жазғанда оңнан соңға қарай жазған. Арамей жазуы пайдаланылған деректер Солтүстік Мысыр, Шам, Афрад, Хам, Ассириядан табылған. Олар б.з.б. ХІІІ-ХІХ ғасырларға жатады. Арамей жазуы Жеротра теңізінің жағалауындағы ежелгі тайпалар, еврейлер, парсылар, ассириялықтар, вавилондықтар, т.б. арқылы кең тараған. Арамей жазуы Ахамен әулеті билік құрған кезеңде Парсы еліндегі екі мемлекеттік жазулардың бірі болған. Арамейлердің арабтарға сіңіп кетуіне байланысты арамей жазуы б.з. ІІІ-ІУ ғасырында қолданудан шықты. Ғалымдар арамей жазуының негізінде Таяу және Орта шығыс, ежелгі Азия халықтарының жазуы, соның ішінде, еврей, араб, ұйғыр, моңғол, пехлевин жазулары жасалды деген пікір білдірді [3, 419-420 бб.]. Ғалымдар шығыстағы финикиялықтардың жазуында әріптердің өзіндік жүйесінің толық нұсқасы (бірақ бұған ежелгі еврей жазуы кірмейді) шығу тегі жағынан арамей әріп жазуымен байланысты деген пікір білдірді.

Арамей жазуы финикия жазуынан айырмашылығы жеке әріптердің таңбаларын оңайлатылуыеді және соның нәтижесінде арамей жазуы пайда болды. Сонымен бірге бұл жазу Персия елінің мемлекеттік жазуы саналатын персиялық жазу, сына жазуымен бірге пайдалана бастады.

Арамей жазуынан негізінде қалыптасқан немесе тараған жазуынан тараған деп айта алатын жазудың 4 түрі бар. Олар: бірінші жазу - еврей жазуы, екінші түрі – иран жазуы болып табылады. Жазудың үшінші түрі – сириялық жазу және соңғы төртінші түрі – араб жазуы [4, 427 б.].

Б.з.б. мыңжылдықтарда тараған парсы тілі, орта ғасырларға келіп арамей графикасын пайдаланады [5, 151 б.]. Б.з.б. УІ-ІУ ғасырлар арасында Үндістан мен Кіші Азия арасын билеген парсы мемлекеті (Ахемен әулеті) өз жазу ретінде пайдаланған еврейлік шаршы жазуы, сирия - арамей жазуы, парсы - арамей(соғды, хорезм, парфян жазуларының негіз болған), көптеген дәйекшелерімен топтастырылған араб жазуы, т.б. арамей жазуындағы негізгі бөліктері болып табылады. Тұңғыш әліпби қалыптастырғандар - Финикия мемлекетінің халықтары. Финикиялықтардың жазуындағы ерекшеліктердің бірі ол – жазудың оңнан бастап солға қарай жазылуы, сонымен қатар финикиялықтардың әліпбиі тек дауыссыз дабыстардан құралған және дауыссыз дыбыстық әріппен таңбаланған. Дауысты дыбыстар болмаған. Осы әліпбидің негізінде араймейліктердің, сонымен бірге гректердің әліпбиі пайда болған. Арамейлер – арабтардың тайпаларының бірі болған. Арамейліктердің әріптерін Шығыс мемлекеттерінде пайдаланды. Олар дауыссызды ғана таңбалайтын әріптерді пайдаланды, дауысты дыбыстарды таңбалайтын басқа белгілер қолданылды және солдан оңға қарай жазды. УІІІ-ХІІІ ғасырларға тән жазба ескерткіштерде Орта Азия өмір сүрген түркі халықтары манихей және несториан жазуларын пайдаланды. Манихей және несториан жазбалары мәліметтерде келтірілген дерек бойынша арамей – сирия жазуының тармағы болып есептеледі. Сонымен қатар Шығыс Түркістан өңірінде өте көп қолданылған көне ұйғыр алфавитінің қалыптасуына соғды алфавиті негіз болды және айта кететін дерек соғды әліпбиі парсы – арамей жазуының тармағы болып табылады. Кейіннен ХІІІ ғасырға келіп Шығыс Түркістанда пайдаланылған көне ұйғыр әліпбиі тұңғас – манжур жазуларының да пайда болуына әсер етті.

Мани өзінің діни ілімін тарату жолында бүкіл түркі халықтары арасында кең тараған «ұйғыр жазуы» деп аталған жазу үлгісін осы арамей жазуының үлгісін пайдалана отырып негізін қалады. Осыдан кейін ұйғыр жазуы негізінде көптеген түркілік шығармалар пайда болды

Теориялық талдау. Манихей және араб алфавиті (набатей алфавитінің негізінде) шығу тегін арамей жазуының бір тармағынан шыққан. Набатей алфавиті рамей жазуының бір тармағы [6, 82 б.].

Арамей жазуын номадтар және сол дәуірде Қазақстанда өмір сүрген тайпаларда пайдаланды. Арамей жазуының бір тармағы болған соғды тілін Соғды мемлекеті (Соғдыианда) халықтары пайдаланды. Соғды мемлекетінің негізгі және алғашқы қоныстанушылар сақтардың көшпелі тайпалары болды [7, 186.]. Осы дерек арқылы сақ дәуірінде арамей жазуының бір тармағы Қазақстан жеріне келді деген пікір қалыптастырумыз мүмкін.

Ғалым тілдер туралы зерттеген еңбегінде осы деректі келтіреді: «... Самый древним переводом можно считать «Таргум». Это означает «перевод». «Таргумами принято называть самые первые, очевидно в истории переводы Библии. - библейскою мудрость был арамейский распространенный в эпоху персидского господства в Палестине в VI-IV вв. до н.э. [8, 4 б.].

Кейбір ғалымдар арамей және соғды жазуларының түрік ойма жазуына қатысы жоқтығын, тек кейбір пішіндердің бір-біріне сәйкес келетінін анықтаған ғалымдар, түрік бітігі малдың ен-таңбаларынан немесе көшпелілердің өздері жасаған пиктографиялық-идеографиялық белгілерден шыққан деп есептейді [9, 141б.]. В.В.Бартольд иран, турк, манихей тілдерін араластырып арамей тілінде «Дін кітабын» жазған. Соғдылар манихей дінін тарату мақсатында келді. Олар соғды жазуын жақсы білгендігі үшін түрк қағанаты оларды жұмысқа алды [10, 115 б.]. Қазірде ғалымдар руналық жазудың шығу тегіде арамей жазуының негізінде деген пікірлер білдіруде.

Дания ғалымы В.Томсен түркі жазуларының шығуы туралы пікірінде: «арамей жазуының пехлеви және соғды әріптік жазуы варианттарынан шығуы мүмкін» - деп атады. Көрнекті түркітанушы Алтай Аманжолов Орхон таңбаларының жартысынан көбі парсы-арамей жазуындағы әріптерге сәйкес келмейтінін айтады. А.Аманжоловтың пікірінше түрік руналары ұқсастығы жағынан қарайтын болсақ финикий-арамей жазуларына жақын [6, 88-89 бб.]. Ғалым, зерттеуші О.Доннер: «б.з.б. III-II ғасырларға тән Аршакид монетасының жазуын түркі бітігі және арамей жазуларының бір варианты және түркі бітігі жазуының көп ұқсас прототипі арамей жазуының бір варианты» - деп айтып, В.Томсеннің пікірін қолдайды. Арамей жазуының Армаздық нұсқаларынан көне түрк бітігі жазуы бастау алды деген пікірді А.Рона - Ташда айтады [11, 301 б.].

Ғалымдардың пікірлері мен зерттеулері. Орыс ғалымы Е.Д.Поливанов пікірі бойынша арамей жазуының түркі жазуына байланысы жоқ, түркі жазуының қалыптасуы жанамасыз идеограммалардың негіз бойынша пайда болған.

С.В.Киселев, Н.Аристовтың түркі халықтарының руникалық жазуы таңбалардан шықты дейтін теориясы келіспейді. Орыс шығыстанушысы Н.Аристовтың жазуы бойынша, түркі жазуының пайда болуына ешқандай әліпбилердің байланысы жоқ, ол ғасырлар бойымен түркі таңбаларының негізінде өз алдына жеке әліпби болып қалыптасқан [1, 11-12 бб.]. Қ.Сартқожаұлы арамей тілін толық зерттеген ғалымдардың бірі В.Томсон екенін айтып, бірақ оның Енисей, Орхон жазуларының арамей жазуына ұқсас болып, арамей жазуын жаңғыртып түркі тіліне бейімдеп пайдаланды деген пікіріне келіспейді. Ол Р.Готьюның «түркі бітігі жазуының пайда болуы көне соғды жазуынан»- деген пікірін қолдайды [12, 51б.].

Атақты түркітанушы ғалым С.Г.Кляшторный жазуларды зерттей келе, осындай тұжырым қалыптастырды: Орхон әліпбиі – арамей жазуын пайдаланған иран тілдес халықтарымен түркі халықтарының қарым – қатынас орнатуының нәтижесінде Орта Азияға келді. С.Г.Кляшторный соғдылықтардың көне әліпбиі түркі жазуларының пайда болуына әсер етті деген пікірді қолдайды. Осымен қатар бұл тұжырымды растайтын тағы бір маңызды дерек келтірейік, Орта Азияда ерте орта дәуірде билік еткен түркі халықтары соғы жазуын мемлекеттің төл жазуымен қатар қолдана алған. Елдегі ақсүйектер арасында соғды тілі де және соғыды жазуыда түсінікті болған. Бұл туралы мәліметті Махантегін

құлпытасынан оқуға болады. Бұл ескерткіш Бұғыты (Моңғолия) аңғарынан табылған. Бұл құлпытаста Түркі қағандығының алғашқы отыз жылғы жағдайы соғды жазуымен және соғды тілінде жазылған [13, 101 б.]

А.Н.Подушкин Күлтөбе қаласына (Арыс өзені бойында) зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында 26 және 30 таңбалары бар күйдірілген кірпіштердің 2 дана сынығын табады. В.А. Лифшиц және С.Г. Кляшторный бұл жазуды тексеру нәтижесінде Күлтөбе қаласының жазуы алфавиттік және арамей жазуының негізінде жасалған - деген пікір білдіреді [14, 217б.].

С.В.Киселев VI-VII ғасырларда батыс туг-ю арамей алфавитін түркі сөздеріне қолданды деген пікір білдірді. Енисейді жайлаған түркі халықтарының жазу ескерткіштерінің көнелігіне дәлелдер келтірді. Өйткені бұл арадағы жартастар мен әдейі орнатқан тас бағаналарда соғысты, аңшылықты, елдің қоныстанғанын не басқа жаққа ауғанын көрсететін суреттердің дүниеге келгеніне ең кемі екі мың жылдай уақыт болған. Көптеген шартты белгілер символдық, әсіресе, космогониялық (дүниенің, бұл - жер, ай мен жұлдыз және күннің пайда болуы жайында) сипатты байқатады. Жұлдыз, қисық, әр түрлі шаршылар мен дөңгелектер, түзу крестер т. б. белгілер қарасу заманында пайда болған. Б.з. д. VII-II ғасырларға жататын тағар дәуірінде шартты белгілер көбейе түскен, оған әр түрлі таңбалар қосылған. Таштың заманында (б. з.д. I ғ. - б.з. V ғ.) таңбалармен қоса санды білдіретін белгілер шыққан. Мұндай көнелік, шартты белгілердің көбейіп, дамып отыруы, қырғыз мемлекеті құрылған кезде, олар өзінің меншікті жазуын шығаруға талпынған. Уйбат чаатасындағы қырғыз қорғанынан табылған қыш құмырадағы әр түрлі шаршы, крес таңбаларымен бейнеленген жазу бұған дәлел бола алады. Табылып жатқан осындай жазуларға сүйене отырып, түркі халықтарының көне жазуларындағы таңбалардың бәрін түгелдей арамей алфавитінің системасынан шығаруға болмайды.

Қорытынды. Біздің заманымызға дейінгі III ғасырда арамей алфавитінің негізінде «шаршы еврей жазуы» («квадратное еврейское письмо») дамыған дейді. Парсы-арамей жазуы кейде Индияның буын жуйелі кхарошти жазуының шығуына негіз болды деген де пікірлерде бар [2, 87-88бб.]. Арамей жазуы ежелгі ғасырда пайда болып, ортағасырлық кезеңінде пайда болған басқа тілдердің қалыптасуына әсер етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кенжебекова Н.Ә. Жазуға үйрету әдістемесі. (Әдістемелік құрал). Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, 2016.-135б.
2. Мусабаев. Ғ., Махмутов А., Айдаров Ғ., «Қазақстан эпиграфикасы» Алматы, 1971. Алма-Ата. 165 бет.
3. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы. Бас ред. Ә.Нысанбаев. Алматы «Қазақ» энциклопедиясы, 1998. 720 б.
4. Аханов Қ. «Тіл білімінің негіздері» Оқулық 4-бас; Алматы. «Санат» басылым. 2003. 496 б.
5. Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы 1 (36) 2015. 216 бет
6. Қажыбек Е.З. Тамыры терең әліпби: жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі. Алматы, 2017. 320 б.
7. Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы. А.М. Ғазалиевтің редакциясымен. 2-ші басылым. Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті баспасы, 2011. 119 б.
8. Шифман И.Ш. Ветхий завет и его мир: Ветхий завет как памятник литературной и общественной мысли древней Передней Азии. М.: Политиздат, 1987. 240 с.
9. Махмудов А. Как возник древнетюркский алфавит // Исследования по тюркологии. Алма-Ата, 1969. 295 стр.
10. Жусуп Баласагын атындағы кыргыз улуттук университетинин Жарчысы 2013. 340

11 .«Ұлы Дала» II гуманитарлық ғылыми форумының материалдары (бірінші бөлім), Астана: «Ғылым» баспасы, 2017. 768 б.

12.Жуынтаева З.Н., Тұрсынова М.А. Қазақ тілі тарихын дәуірлеу мәселелері: Оқуәдістемелік құрал. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. 101 б.

13.І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. Хабаршы. №3(91) Талдықорған, 2019. 173 б.

14.ХҚТУ III Халықаралық Туркология конгресі. А.Ясауи атындағы ХҚТУ.б 18-20 мамыр 2009.734б.

Аннотация. Работа написана с целью анализа, выявления истории возникновения арамейской письменности. В работе представлены научные исследования и приведены данные о происхождении письменности. В то же время влияние арамейской письменности на возникновение рунической письменности и выводы по мнению ученых в этом вопросе были сделаны. Арамейская письменность легла в основу формирования письменной культуры древних племен. Показана значимость памятников, оставленных арамейской письменностью. Арамейская письменность получила широкое распространение и регион через древние племена на побережье моря Жерорта. Арамейская письменность использовалась номадами и племенами, племенными союзами и народами Согдийского государства, являвшимися одной из ветвей арамейской письменности. В работе проанализированы данные, зафиксированные Л.Гумилевым, В.В. Бартольдом, В.Томсоном при изучении арамейского письма. Работа показывает происхождение и распространение арамейского письма, а также важность арамейского письма в древние времена. Приведены разделы, ветви и ветви арамейского письма.

Ключевые слова: финикийская письменность, арамейская письменность, руническая письменность, персидско - арамейская, еврейская письменность, наветей, пальмир, эстрангель, манихейский алфавит, народ номад.

Abstract. The work is written in order to analyze and determine the history of the origin of the Aramaic script. The paper presents scientific research on the origin of writing and provides data. At the same time, the influence of Aramaic writing on the emergence of runic writing and the opinions of scientists on this issue were formulated. Aramaic writing was the basis for the formation of the writing culture of ancient tribes. The importance of the monuments left by the Aramaic script was shown. The Aramaic script was widely distributed and determined by the ancient tribes along the coast of the Sea of Jeroart. The Aramaic script was used by the Nomads and tribes that lived on the territory of Kazakhstan at that time, tribal unions, and the Sogdian language, which was one of the branches of the Aramaic script, by the peoples of the Sogdian state. The paper analyzes the data of L. Gumlev, V. Barthold, and V. Thomson, who studied Aramaic. The work shows the origin and distribution of the Aramaic script, as well as the importance of the Aramaic script in ancient times. The divisions, branches and branches of the Aramaic script are given.

Keywords: Phoenician script, Aramaic script, runic script, Persian –Aramaic, Hebrew square, navetei, Palmyra, estrangel, Manichean Alphabet, nomad people.